

Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk

Klimczuk, Andrzej

Veröffentlichungsversion / Published Version
Sammelwerksbeitrag / collection article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Klimczuk, A. (2013). Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk. In *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*. Katowice: Wydawnictwo UŚ. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-417927>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Free Digital Peer Publishing Licence zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den DiPP-Lizenzen finden Sie hier:
<http://www.dipp.nrw.de/lizenzen/dppl/service/dppl/>

Terms of use:

This document is made available under a Free Digital Peer Publishing Licence. For more Information see:
<http://www.dipp.nrw.de/lizenzen/dppl/service/dppl/>

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

ANDRZEJ KLIMCZUK

Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk

Słowa kluczowe:

kapitał kreatywny, rozwój regionalny i lokalny, instytucje kulturalne i artystyczne, polityka kreatywnego starzenia się, polityka międzypokoleniowa

Key words:

creative capital, regional and local development, cultural and artistic institutions, creative ageing policy, intergenerational policy

Streszczenie:

Artykuł zwraca uwagę na powiązania procesu starzenia się społeczeństwa z kształtowaniem zmian organizacyjnych zachodzących w miejskich instytucjach kulturalnych i artystycznych w zakresie świadczenia usług dla osób starszych. Przybliżone zostają główne cechy zachodzących na początku XXI wieku przemian pracy i czasu wolnego oraz zjawiska kreatywnej gospodarki wraz z nową stratyfikacją społeczną i nowymi czynnikami rozwojowymi. Zarysowany został także paradygmat kreatywnego starzenia się, korzyści i bariery budowania kapitału kreatywnego seniorów oraz zagraniczne i krajowe przykłady wykorzystywanych na tym polu rozwiązań a zarazem obszarów dalszych badań.

Summary:

Article draws attention to the relationship of ageing process and evolution of the organizational changes in cultural and artistic institutions in cities that are connected to provision of services for older people. Study shows main features of work and leisure time transformation at the beginning of the XXI century and the phenomenon of creative economy with new social stratification and development factors. It also describes creative ageing

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk (Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices)*, [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

paradigm, benefits and barriers of building a senior creative capital, foreign and domestic examples of solutions used in this field which are also areas for further research.

Wprowadzenie

Proces starzenia się społeczeństwa prowadzi do zasadniczych przemian w zapotrzebowaniu na usługi społeczne, inwestycje w infrastrukturę i organizację przestrzeni publicznych, w strukturach rodziny oraz konsumpcji, innowacyjności i produktywności pracy ludzkiej. Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie zmian reguł obowiązujących w instytucjach kulturalnych i artystycznych w zakresie usług dla osób starszych. Reformy te wiążą się głównie z zachodzącymi na początku XXI wieku przemianami pracy i czasu wolnego oraz ich miejscem w cyklu życia ludzkiego. W szerszym ujęciu kształtowanie się „kreatywnej gospodarki” prowadzi do nowej stratyfikacji społecznej i paradygmatu kreatywnego starzenia się. Instytucjonalizacja tych praktyk zachodzi przede wszystkim w miastach, stąd też podjęta analiza pomija obszary wiejskie. W artykule określone zostają główne źródła zmian i ich przykłady oraz możliwe kierunki dalszych badań.

Instytucjonalizacja kreatywnej gospodarki w warunkach starzenia się społeczeństwa

Instytucje za Douglasem C. Northem rozumie się jako „wymyślone przez ludzi ograniczenia, które strukturalizują ludzkie interakcje” (za: Morawski, 2001, s. 59). Są to: ograniczenia formalne jak reguły, prawa i konstytucje; nieformalne jak normy zachowań, konwencje i kody postępowania; oraz ich sposoby zabezpieczenia. Elementy te nadają sens ludzkim działaniom, wiążą je ze sobą oraz czynią życie codzienne bardziej przewidywalnym. Instytucjonalizacją jest zaś proces nadawania praktykom organizacyjnym sensu kulturowego. Według Pameli S. Tolbert i Lynne G. Zucker zmiany - innowacje - są tu przekształcane w czynności powtarzalne w pięciu kolejnych etapach (ibidem, s. 61-62). Ujawnienie się (1) źródeł innowacji, prowadzi do (2) ich określenia i (3) uzwyczajnienia poprzez wytwarzanie nowych struktur działań i formalizację. Następnie dochodzi do (4) obiektywizacji, czyli dyfuzji struktur co wymaga konsensu między decydentami oraz adaptacji organizacji do nowych reguł. Sprzyjają temu kontrola organizacyjna oraz uzasadnianie struktur. Ostatnim etapem jest (5) sedymentacja, trwałe zakotwiczenie nowych struktur, przyjmowanie ich istnienia przez aktorów organizacyjnych za oczywiste. Etap ten zachodzi szybciej gdy zmiany mają poparcie silnych grup interesów, dają pozytywne wyniki oraz są bezpośrednim skutkiem

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

działania nowych struktur. Instytucjonalizacja trwa długo, niekiedy zachodzi w ciągu życia kilku pokoleń.

Rozpoczęta w Polsce na początku lat 90. XX wieku transformacja systemowa obejmuje instytucjonalizację nowych reguł rynkowych, demokracji politycznej i społeczeństwa obywatelskiego. Niemniej w ogłoszonym przez Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów raporcie „Polska 2030” założono, iż transformacja jako projekt cywilizacyjny uległa wyczerpaniu i niezbędne są działania wobec nowych wyzwań (zob. Boni, 2009). Wyróżniono m.in. wyzwanie utrzymania solidarności pokoleń i wzrostu kapitału społecznego. Uproszczając z jednej strony zakłada się, iż starzenie się¹ ludności kraju będzie prowadzić do wyczerpywania zasobów pracy oraz spowolnienia tworzenia nowej wiedzy i adaptacji do niej a tym samym do spadku konkurencyjności gospodarki. Z drugiej zaś uznaje się, iż niezbędne jest promowanie wzajemnego zaufania między obywatelami i ich zaangażowania w rozwiązywanie problemów społecznych, co ma sprzyjać poprawie efektów pracy zespołowej nie tylko w sektorze pozarządowym, ale też publicznym i komercyjnym. Precyzując - starzenie się ludności Polski zachodzi głównie w miastach. W okresie od 1988 do 2008 roku liczba osób po 65. roku życia w miastach wzrosła z 1,9 miliona (8,6% ludności miast) do 3,1 milionów (13,6%) (Sobczak, 2010, s. 31). Według prognozy demograficznej Głównego Urzędu Statystycznego z 2008 roku liczba ta może wzrosnąć do 2035 do 5,1 milionów (24,3% ogółu ludności miast) (GUS, 2009, s. 209, 156-158, 173-175). Jednocześnie starzeniu się populacji będzie towarzyszyć jej zmniejszanie się, które w 90% będzie dotyczyć miast - ich populacja spadnie z 23,3 do 21,2 milionów osób. Jednocześnie „kurczące się” miasta i regiony mają ograniczone szanse na wykorzystanie kreatywności, stworzenie atrakcyjnych obszarów gospodarczych oraz są zagrożone rozkładem struktury części usług i dostępu do nich (zob. Katsarova, 2008). Ponadto w kolejnych edycjach badań sondażowych „Diagnoza społeczna” zauważa się pokoleniową lukę kompetencyjną świadczącą o wykluczeniu cyfrowym osób starszych, jak też jedne z najniższych w Europie wskazania na postawy zaufania, tolerancji i zaangażowania

¹ W artykule przyjmuje się, iż starzenie się to pojęcie służące do opisu jednostkowych i zbiorowych zmian związanych z kategorią społeczną ludzi starych. Synonimami określenia „ludzie starzy” są tu zwroty „osoby starsze”, „ludzie starsi” i „seniorzy”. Jako kryterium starości uznaje się zaś za ekspertami Światowej Organizacji Zdrowia przekroczenie 60. roku życia (UNDP, 1999, s. 7). Wiele z omawianych w dalszej części artykułu publikacji i dokumentów krajowych i zagranicznych instytucji badawczych, jednostek administracyjnych i ośrodków eksperckich odnosi się też do osób w wieku 45-59 lat – tym samym ich autorzy zwracają uwagę na potrzebę mniej lub bardziej samodzielnego przygotowania do aktywności w ostatnim etapie życia (zob. Golinowska, 2010; Szukalski, 2009).

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

społecznego co dowodzi słabości kapitału społecznego (zob. Czapiński, Panek, 2009). Również w „Raporcie o kapitale intelektualnym Polski” stwierdzono, iż głównie z uwagi na niskie zatrudnienie osób 50+ oraz ich wysokie poczucie alienacji, pod względem kapitału intelektualnego polscy seniorzy zajmują ostatnie miejsce spośród 16 analizowanych krajów europejskich (zob. Boni, 2008). Zakłada się, że stopniowe zmiany postaw i zachowań osób starszych będą dotyczyć dopiero tych osób, które urodziły się po latach 50. XX wieku z uwagi na brak wielu sentymentów związanych z poprzednim systemem, lepsze przygotowanie do samodzielnego kierowania życiem w okresie starości, aktywności pozarodzinnej, samoorganizowania się i podejmowania działań zbiorowych (Szatur-Jaworska, 2000, s. 185; Synak, 2000, s. 14; Trafiałek, 2006, s. 335-336).

Gospodarkę kreatywną uznaje się za zjawisko, które obejmuje dwa procesy: ekonomizacji kultury - wykorzystania ekonomicznego potencjału twórczości artystycznej oraz kulturyzacji gospodarki - zastosowania twórczości artystycznej w przemyśle i usługach celem uzyskania innowacji, wzrostu wartości dodanej i obrotów przedsiębiorstw (Klasik, 2010, s. 48-49, 62). Zmiany te ogniskują się w przejściu od rozwoju sektorów kultury do sektorów kreatywnych (ibidem, s. 50-51). Te pierwsze obejmują produkcję i dystrybucję dóbr i usług kulturalnych prowadzoną dla zysku firm i osób prywatnych. W sektorach kreatywnych zaś regułami stają się: traktowanie działalności kulturalnej jako specyficznego nakładu i wyniku, podkreślanie kreatywności rozumianej jako zdolność do stałego tworzenia nowych dóbr i usług, które mają wartość ekonomiczną oraz zróżnicowanie form własności intelektualnej. Ponadto przemysły kreatywne obejmują szerszy zakres działań – wiążą się z twórczym udziałem edukacji i nauki oraz z wsparciem i pomocą publiczną lub zaangażowaniem kapitałowym sektora prywatnego. Przemysły te obejmują m.in. sztuki wizualne, performatywne i audiowizualne, modę, działalność wydawniczą, wzornictwo, usługi architektoniczne, reklamę i turystykę, które traktowane łącznie stanowią główne obszary wzrostu we współczesnej globalnej gospodarce oraz generują wzrost i zatrudnienie w przemysłach zależnych, sprzyjają rewitalizacji przestrzeni, innowacjom i wzrostowi dochodów (ibidem, s. 52, 55-58). Według Kazimierza Krzysztofka (2010, s. 95-96) rozwój kreatywnej gospodarki pobudzają cztery zjawiska: (1) konsumpcja niematerialna związana z osiąganiem jakości życia, a nie z przetrwaniem i gromadzeniem dóbr; (2) upowszechnianie wielokulturowości jako czynnika pobudzającego rozwój społeczno-gospodarczy; (3) ekokultura - łączenie wykorzystania zasobów przyrodniczych z aktywizacją społeczną;

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

(4) kreatywna gospodarka w sieciach, czyli twórcze wykorzystywanie kooperacyjnych opcji cyfrowych technologii informacyjnych i telekomunikacyjnych. Jak twierdzi C. Bilton (2010, s. 77) atrakcyjność kreatywnej gospodarki wiąże się z przyjmowaniem założeń o obaleniu ograniczeń tradycyjnego kapitalizmu - surowce tej gospodarki są niewyczerpalne, jej siłę roboczą cechuje kultura profesjonalizmu, rynek jest globalny, popyt nie jest zależny od skończoności potrzeb, zaś bariery wejścia do zarządzania i eksploatacji intelektualnych praw własności są wysokie. Sytuację komplikuje fakt, iż w gospodarce tej istotną rolę odgrywają masy samoorganizujących się w sieciach jednostek, które zarówno rywalizują z korporacjami, jak też wspomagają je w produkcji i dystrybucji ich dóbr i usług (zob. Jung, 2009).

Przejście od sektorów kultury do sektorów kreatywnych oznacza formalizację nowych struktur organizacyjnych w istniejących już instytucjach kulturalnych² i artystycznych³. Innowacje te dotyczą przynajmniej sześciu obszarów:

1. Usługi kulturalne mają oddziaływać na intelektualno-kulturalną kondycję jednostek i zbiorowości, wzbogacać ich kapitał ludzki (Sochacka-Krysiak, Małkowska, 2005, s. 339). Wydarzenia i dobra kulturalne stają się środkami do osiągania innych wartości lub celów np. edukacji, aktywizacji społecznej, podnoszenia konkurencyjności na rynku pracy, czy budowy wizerunku miast i regionów. Czas wolny od pracy staje się obszarem „produktywnego lenistwa” - mniej lub bardziej jawnego wytwarzania rozmaitych zasobów dla jednostek i zbiorowości np. zdrowego stylu życia ograniczającego koszty opieki nad chorymi, niepełnosprawnymi i niedołącznymi (Giddens, 2009, s. 177-186), czy zapisów w bazach danych stanowiących podstawę nowych programów działań publicznych i komercyjnych (por. Szlendak, 2009, s. 210-214);
2. „Promowanie kreatywności jako narodowego lub regionalnego potencjału ekonomicznego” (Bilton, 2010, s. 65) staje się obszarem działalności władz publicznych. Kładzie się nacisk na nowość dóbr i usług, indywidualne talenty, innowacje i

² Za instytucje kulturalne uznaje się tu ogólnie zespół działań ludzkich związanych z utrzymywaniem i rozwijaniem dziedzictwa w takich placówkach jak muzea, domy kultury, teatry i biblioteki. Jest to układ odbioru dóbr i usług kulturalnych, który cechuje formalizacja kontaktów twórców i odbiorców, nieprzechodność tych ról, stałość i profesjonalizacja roli twórcy oraz incydentalność roli odbiorcy (Golka, 2008, s. 128-130).

³ Instytucje artystyczne to zespoły ludzkich działań związanych z dziełami sztuki, szerzej: wytworami artystycznymi. Za Marianem Golką przyjmuje się istnienie czterech powiązanych ze sobą układów tych instytucji: (1) tworzenia - szkoły, twórcy, pracownie, salony, związki, grupy, kawiarnie; (2) obiegu - galerie, pisma, środki masowego przekazu, biblioteki, mecenat; (3) obecności - muzea, kolekcje, ekspozycje; i (4) odbioru - audytoria, kluby, stowarzyszenia, grupy towarzyskie. O powiązaniach świadczą m.in. wspólna wiedza, kontakty, interesy ekonomiczne i polityczne obecnych w nich aktorów społecznych, wspólne czy zbliżone normy oraz cele lub przekonania co do pełnionych ról (Golka, 2008, s. 273-274).

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

produktywność - cechy wykraczające poza granice kultur narodowych (ibidem, s. 69-73). Odchodzi się od uznania, że twórczość jednostek jest związana z lokalnym kontekstem i wspólnotowymi tradycjami wzmacniającymi kultury narodowe. Do tego nieostrość definicji kreatywnego przemysłu umożliwia manipulowanie danymi i złożone działania marketingowe miast i regionów (ibidem, s. 66-67);

3. W dziedzinie kultury są największe możliwości stosowania odpłatności za usługi społeczne (Sochacka-Krysiak, Małkowska, 2005, s. 343, 347). Do tego prywatyzacja i komercjalizacja publicznych instytucji kultury nie wywołuje takich kontrowersji jak reformy w służbie zdrowia czy oświacie, choć wiąże się z ryzykiem spadku ich jakości poprzez związki z reklamą i promocją innych wytworów;
4. Zakłada się zwiększenie elastyczności struktur poprzez łączenie działań podmiotów publicznych, komercyjnych i pozarządowych, które cechują się odmiennymi zasadami i celami (Dragičević-Šešić, Stojković, 2010, s. 34-36; Sochacka-Krysiak, Małkowska, 2005, s. 355-359, 365-369, 395-397; Kieliszewski, 2010; Klasik, 2010, s. 50, 61). W ten sposób konceptualizacja, finansowanie i ewaluacja nowych inicjatyw, projektów i strategii zachodzi zarówno „odgórnie”, jak i „oddolnie”, w ramach platform współdziałania, klastrów, aliansów i paktów;
5. Struktury muszą być dostosowane do Internetu, który staje się nowym układem uczestnictwa w kulturze (por. Filiciak, Tarkowski, 2010, s. 80, 91-93). Ułatwia gromadzenie i dostęp do zasobów niematerialnych służących generowaniu propozycji rozwiązania problemów, które mogą stanowić podstawę innowacji (zob. Niedzielski, Rychlik, 2007); cechuje się przechodnością ról twórców i odbiorców; oraz zmienia relacje między układami kultury określonymi klasycznie przez Antoninę Kłoskowską: (1) pierwotnym, nieformalnym; (2) instytucjonalnym; (3) środkami masowego przekazu, „starymi mediami”; (4) „zamiejscowym”, turystycznym (za: Golka, 2008, s. 126-133). Nowe struktury wymagają usieciowienia instytucji kulturalnych i artystycznych, ich otwarcia się na współzarządzanie z odbiorcami, współpracę z mediami oraz obcokrajowcami;
6. Sektory kreatywne wymagają zmiany struktury nakładów na prace badawczo-rozwojowe. Odmienność prowadzonej w nich działalności w stosunku do przemysłu wydobywczego, przetwórczego czy usług materialnych uzasadnia wprowadzanie nowych polityk

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

innowacyjności oraz systemów transferu technologii i komercjalizacji wiedzy (Cunningham, 2005, s. 93-101; zob. też Matusiak, Guliński, 2010).

Wskazane zmiany struktur implikują konflikty między różnymi grupami interesów. Przede wszystkim mogą wiązać się nie tylko z niedostosowaniem Polaków do kreatywnych i elastycznych postaw wobec pracy, ale też negatywnie oddziaływać na warunki życia grup zawodowych związanych z tradycyjnymi i industrialnymi obszarami gospodarki (Marody, Lewicki, 2010, s. 124). Publiczne finansowanie kreatywności może być traktowane nie jako inwestycja, lecz marnotrawstwo środków, które można wydatkować na bardziej podstawowe potrzeby. Nowe zasady pozyskiwania funduszy z konkursów i programów grantowych przy współudziale dodatkowych partnerów mogą być traktowane jako zbędne ryzyko. Trudno mieralne efekty działań promocyjnych w skali globalnej mogą wcale nie przekładać się na poprawę pozycji miast i regionów oraz na głosy wyborców. Wprowadzanie mechanizmów udostępniania informacji i zasobów w Internecie czy współzarządzania instytucjami z odbiorcami może być traktowane jako dodatkowa praca spoza kompetencji i zadań statutowych. Ponadto niedostosowanie zmian do struktury wieku odbiorców może prowadzić do konkurencji o osoby młode oraz unikania lub zawężania działań wobec seniorów z uwagi na ich stereotypowe postrzeganie, bariery architektoniczno-komunikacyjne, niedostatek przeszkolonych kadr czy brak zapotrzebowania na inicjatywy międzypokoleniowe.

Rozwojowi kreatywnej gospodarki towarzyszą przemiany w stratyfikacji społecznej, czyli hierarchii warstw społecznych o większych lub mniejszych szansach dostępu do społecznie cenionych dóbr jak bogactwo, prestiż, wykształcenie i zdrowie. Według Richarda Floridy (2010) następuje podział na klasę kreatywną i usługową. Pierwsza obejmuje naukowców, inżynierów, wykładowców, artystów, grafików, pisarzy, doradców, specjalistów od mediów i reklamy, projektantów, architektów. Ich styl życia to mieszanka pracy i zabawy, ponieważ kreatywności nie można uruchomić i zatrzymać w dowolnym momencie. Prowadzi to do wykonywania czynności zarobkowych o nietypowych porach dnia i nocy oraz samodzielnego zarządzania czasem. Efektem jest zaniedbanie prowadzenia domu oraz opieki nad dziećmi lub starszymi rodzicami, gdyż czas na te zajęcia pojawia się dopiero np. w środku nocy, kiedy inni śpią lub dnia, gdy pracują. Od kreatywnych wymaga się „nieformalnego stylu życia”, czyli ubierania się „na luzie”, by jak najlepiej wyrazić osobowość oraz uznawania wartości: indywidualności, samoekspresji, akceptacji różnic, poszukiwania różnorodnych doznań. Wymagana jest troska o aktywność fizyczną - to moda,

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

ale też terapeutyczna reakcja na długi siedzący czas pracy, prowadzący m.in. do otyłości i chorób układu krążenia. Korzystanie z nowych ćwiczeń, sportów, leków i kosmetyków wiąże się z promowaniem wizerunku wśród potencjalnych pracodawców, partnerów biznesowych i klientów. Ceni się eklektyczny gust, unikanie skomercjalizowanych miejsc i atrakcji oraz „konsumpcję doznań” - wybór dóbr i usług z uwagi na autoekspresję a nie zaspokajanie potrzeb materialnych. Kreatywni mogą liczyć na „opiekuńczego pracodawcę”, który zatroszczy się o wyposażenie miejsca pracy, aby nie odczuwali potrzeby jej opuszczania. Uporządkowane przestrzenie biurowe zajmują inspirujące do pracy otwarte wnętrza przypominające kawiarnie, kluby, pracownie artystów, hotele i kurorty wypoczynkowe. Twórcze osoby są motywowane „miękkimi” sugestiami i gestami oraz indywidualnym kontraktem opartym na ich osobistych aspiracjach. Ponadto pracują w elastycznym czasie pracy i mogą realizować na koszt pracodawcy własne projekty, co łącznie prowadzi do samoeksploatacji. Dodatkowo kreatywni chcą pracować w miejscach „frapujących”, stymulujących ich twórczość poprzez tolerancyjność, innowacyjność, przyjazność odmiennościom i różnicowanie usług kulturowych.

Reprezentanci klasy usługowej nie mają zaś możliwości wyboru czasu pracy i są stale narażeni na jej utratę. Wykonują prostsze czynności, za mniejsze zarobki i gorsze warunki pracy. Klasa usługowa świadczy kreatywnym pomoc o każdej porze dnia i nocy, także w weekendy. W zakres czynności wchodzi tu najlepiej dostępne o dowolnej porze np. usługi bankowe, kulturalne, edukacyjne, gastronomiczne, naprawczo-konserwacyjne, turystyczne, seanse filmowe, sporty i rozrywki. Położenie klasy usługowej nie wynika z braku umiejętności kreatywnych, lecz z hamujących ich rozwój i wykorzystanie wad systemów edukacyjnych. Kreatywność zaprzecza zatem merytorycznym uzasadnieniom pracy w oparciu o wysokie wykształcenie i talent oraz prowadzi do nieprzejrzystej charakterystyki związanych z nią nierówności (Marody, Lewicki, 2010, s. 96-100).

Zmieniają się także czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego. Według Richarda Floridy istotne staje się stymulowanie nie tyle kapitału ludzkiego i społecznego, co kreatywnego. Wyjaśnienie tej różnicy ułatwia model dwóch ścieżek rozwoju autorstwa Janusza Czapińskiego (2008, s. 24-25; 2009, s. 29-36). Badacz ten wskazuje, że inwestycje w kapitał ludzki – głównie w wykształcenie i zdrowie obywateli – prowadzą do rozwoju molekularnego. Ludzie wprawdzie lepiej radzą sobie z wykorzystywaniem wiedzy oraz rzadziej chorują i przejawiają zaburzenia psychiczne jednakże stają się bardziej zróżnicowani

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

pod względem zamożności, dobro wspólne powstaje jako efekt obowiązkowego zbierania podatków, zaś inwestycje publiczne są mało efektywne. Budowa kapitału społecznego – w szczególności zaufania, przynależności do organizacji pozarządowych oraz kontroli korupcji i pozytywnego stosunku do demokracji – to ścieżka rozwoju wspólnotowego. Wspieranie tych wartości, postaw i działań zwiększa powodzenie złożonych przedsięwzięć wymagających współpracy władz centralnych i samorządowych, lokalnych społeczności, przedsiębiorców i obywateli. Kapitał społeczny usprawnia rozwój infrastruktury, inwestycje publiczne, równomierny wzrost zamożności, wyrównuje szanse rozwojowe obywateli, zapobiega wykluczeniu społecznemu oraz pozwala na uzupełnianie działań instytucji państwowych przez obywateli, zwiększa ich kontrolę i odpowiedzialność oraz buduje i ochrania kulturę lokalną przed komercjalizacją. Wskazane ścieżki ukazują napięcia między celami jednostek i szerszych zbiorowości, które mogą się wzajemnie uzupełniać o ile zostanie zachowana między nimi równowaga. Richard Florida (2010, s. 276-292) podejmując próbę przekroczenia tych napięć wprowadza pojęcie kapitału kreatywnego, który ma stanowić pochodną od kapitału ludzkiego w powiązaniu ze słabymi powiązaniami międzyludzkimi (ang. *thin social capital*), które nie hamowałyby aktywności twórczych jednostek a jednocześnie byłyby otwarte na imigrantów oraz osoby o odmiennych cechach i poglądach. W ten sposób możliwe byłoby niwelowanie negatywnych efektów kapitału ludzkiego i społecznego jak pogłębianie różnic, wykluczanie i ograniczanie przez tradycje. Ponadto w modelu Richarda Floridy kluczowe dla rozwoju miast kreatywnych a w konsekwencji regionów i krajów są trzy czynniki (Florida, 2010, s. 256-275): technologie (ilość zgłaszanych wniosków patentowych), talenty (odsetek zatrudnionych na stanowiskach twórczych) i tolerancja (wypadkowa miar otwartości społeczności na różnorodność: liczby gejów, tygla narodów i bohemy). Skupienie ich w jednym miejscu i czasie decyduje o powstaniu ośrodków, które przyciągają przedstawicieli klasy kreatywnej, kształtują przewagę konkurencyjną na rynkach dóbr i usług oraz miejsca wytwarzania i zakupu innowacji. Kształtowane zintegrowanych systemów instytucji miejskich – obranie przez władze publiczne ścieżki rozwoju kreatywnego – może zatem sprzyjać nagromadzeniu wskazanych czynników rozwojowych. Mając na uwadze przybliżony podział na klasę kreatywną i usługową trudno jednak uznać ścieżkę tą za pozbawioną wad - zgodzić można się zatem z Chrisem Biltonem, że „kreatywność być może nie uczyni nas bogatszymi, ale pomoże się przystosować do prawdziwej złożoności organizacji i radzenia sobie z niepewnością i nieciągłością” (Bilton, 2010, s. 78). Istotą

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

kapitału kreatywnego jest zatem dualizm, podzielność uwagi, tolerowanie sprzeczności, poruszanie się między różnymi perspektywami, obecnymi i przyszłymi możliwościami oraz między jednostkami i zespołami.

Pojęcie kapitału kreatywnego wymaga jeszcze doprecyzowania z uwagi na związki z formami kapitału wyróżnianymi w klasycznym ujęciu przez Pierre'a Bourdieu. Badacz ten szczególnie nacisk kładł na kapitał kulturowy określany ogólnie jako umiejętności, zwyczaje, nawyki, style językowe, rodzaj ukończonych szkół, gust i style życia oraz na kapitał symboliczny rozumiany jako symbole wykorzystywane do uprawomocnienia posiadania pozostałych kapitałów. Uproszczając kapitał kulturowy wyznacza szanse na awans społeczny, zaś symboliczny umożliwia dokonywanie przemocy symbolicznej, czyli przedstawianie innym swoich wartości i dóbr jako pożądanych tak by były przedrefleksyjnie uznawane za oczywiste i niepodlegające dyskusji (Bourdieu, Wacquant, 2001, s. 162). Próby oddzielenia kapitału kreatywnego od kulturowego podjął Andrzej Klasik (2008, s. 57-59). W ramach koncepcji „cyklu regeneracyjnego i prorozwojowego kreatywnych i atrakcyjnych miast” zakłada z jednej strony ewolucję potrzeb i szans rozwojowych w otoczeniu regionalnym, narodowym i międzynarodowym, a z drugiej systemów wartości i oczekiwań obecnych i potencjalnych rezydentów i użytkowników miast. Obie strony oddziałują na wykorzystywanie kapitałów miast, innowacje w ich organizacjach, ich ofertę rynkową, traktowanie miast jako produktów oraz ich osiągnięcia w sprzedaży tej oferty. Najważniejszy jest „kapitał kreatywny i przedsiębiorczy” określany jako trzy zdolności: (1) „prospektywnego i strategicznego myślenia oraz przeprowadzania śmiałych, flagowych projektów przez lokalne przywództwo”; (2) „do generowania pomysłów i ich materializacji w formie innowacji” przez „kierownictwo i profesjonalny personel firm i instytucji”; oraz (3) „mieszkańców i społeczności lokalnych do kreatywnego uczestnictwa w podejmowaniu wyzwań i twórczym rozwiązywaniu problemów miasta” (Klasik, 2008, s. 59). Można zaryzykować twierdzenie, że w tym ujęciu kapitał kreatywny przypomina niewspominany przez Andrzeja Klasika kapitał symboliczny o ile odnosi się do wyznaczania kierunków rozwoju lub ich narzucania przez przedstawicieli klas wyższych. Niemniej trzecia zdolność stanowi o możliwościach ograniczania przemocy symbolicznej poprzez włączanie do podejmowania decyzji szerszych zbiorowości. Andrzej Klasik (2010, s. 59) zaprezentował też koncepcję „cyklu kulturalnego w ujęciu fundamentalnym” w której przedstawia inne rozróżnienie między kapitałem kreatywnym i kulturowym. Podejście to ma wyjaśniać dynamikę podaży i popytu dóbr i usług kulturalnych.

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

Z jednej strony mamy do czynienia z edukacją artystyczną formującą talenty artystyczne i kapitał kreatywny środowisk kulturotwórczych, które prowadzą do produkcji i dystrybucji produktów kulturowych. Z drugiej zaś z edukacją kulturalną kształtującą kapitał kulturowy społeczności lokalnych, który określa ich skłonność do konsumpcji oraz decyzje w zakresie stylów życia. Tu też kapitał symboliczny nie zostaje wskazany – można jedynie przypuszczać, iż to raczej twórcy narzucają symbole odbiorcom a nie odwrotnie, choć i odbiorcy mogą przejść edukację artystyczną. Do tego brak równowagi między stronami może prowadzić do zapotrzebowania na nowych twórców lub nowych odbiorców.

Polityka kreatywnego starzenia się – budowanie kapitału kreatywnego ludzi starych

Wykorzystanie koncepcji klasy kreatywnej-usługowej i kapitału kreatywnego do opisu położenia kategorii społecznej ludzi starych w Polsce na początku XXI wieku wymaga zwrócenia uwagi na przynajmniej trzy relacje między pracą a czasem wolnym. Mianowicie:

1. „Szok emerytalny” – za podstawowe kryterium starości uznaje się wiek ekonomiczny, który odnosi się do zajmowanego przez jednostkę miejsca w podziale pracy (Szatur-Jaworska, 2000, s. 34-37). Starym jest ten kto zakończył aktywność ekonomiczną i przekroczył ustawowy wiek emerytalny, inaczej: jest w wieku poprodukcyjnym. Przejście to uznaje się za jedno z krytycznych zdarzeń życiowych bowiem wiąże się z nagłym odczuciem nadmiaru czasu wolnego po zakończeniu pracy zawodowej, rozczarowaniem wobec braku możliwości zrealizowania wcześniejszych planów, a także z utratą bezpieczeństwa ekonomicznego, sensu i celu życia, tożsamości i statusu oraz poczucia więzi z innymi (Dzięgielewska, 2006b, s. 65-86; Wosińska, 2004, s. 649-654);
2. Czas wolny seniorów jako „marnotrawstwo” – za typowe role społeczne seniorów uznaje się (Szatur-Jaworska, 2000, s. 51-56): rodzinną, zawodową (gdy kontynuowana jest praca), członka grupy towarzyskiej, członka wspólnoty lokalnej i obywatela, członka wspólnoty religijnej oraz użytkownika czasu wolnego. Odgrywanie tej ostatniej naraża w społeczeństwach przemysłowych osoby starsze na dyskryminację i marginalizację gdyż aktywność nieorientowana na wytwarzanie usług czy produktów jest niżej wartościowana. Stąd też twierdzenie Ernesta Burgessa o roli emeryta jako „roli bez roli” (za: Niezabitowski, 2007, s. 79-82), A. Gorza iż emeryci należą do „nieklasy niepracowników” (za: Giddens, 2004, s. 438-439), Lestera C. Thurowa że tworzą „nową klasę próżniaczo-rewolucyjną” (za: Żakowski, 2003, s. 47-50) czy Manuela Castellsa o

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

uprzywilejowaniu seniorów przez nagromadzenie w ciągu życia różnych form kapitału oraz możliwości wystąpienia „wojen grup wieku” (2007, s. 443-449). Również w Polsce, transformacja systemowa sprawiła, iż seniorzy odczuwają depryzację z uwagi na zachwianie ich pamięcią zbiorową – odrzucenie rzeczywistości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, zmiany obyczajowe, wyłączenie z rynku pracy oraz obniżenie wieku przejścia na emeryturę przy jednoczesnym braku wzorów aktywnego spędzania czasu wolnego sprawia, iż niekiedy są traktowani jako żyjący „na cudzy koszt” (Synak, 2000, s. 12-13);

3. Praca twórcza jako szansa na kontynuację aktywności zawodowej osób starszych – wykorzystanie nowych technologii, w tym automatyzacja i robotyzacja czynności powtarzalnych, prowadzi do zmniejszenia ilości miejsc pracy i wzrostu bezrobocia, ale też generuje nowe, bardziej elastyczne stanowiska (Król, 2006, s. 22-27). Stałe zatrudnienie staje się domeną branż wymagających najwyższych kwalifikacji. Większość zadań może zaś być wykonywana jako praca dorywcza, na część etatu, samozatrudnienie, telepraca, bądź w formie wolontariatu i pracy w nierynkowej gospodarce społecznej finansowanej w ramach publicznych, bądź prywatnych programów rozwojowych. Zachodząca „dematerializacja pracy” (Marody, Giza-Poleszczuk, 2004, s. 239-257), czyli jej łączenie z operowaniem abstraktami i ideami - zamiast bezpośredniego udziału ludzi w wydobywaniu i przetwarzaniu surowców, czy wytwarzaniu dóbr i usług materialnych - w mniejszym wymaga wysiłku fizycznego. Praca twórcza w znacznej mierze opiera się na wykorzystaniu technologii cyfrowych, realizacji zadań nieokreślonych, zmiennych i refleksyjnych, samodzielności, zaprzeczaniu normom, tradycjom i formalnym przepisom oraz kończy się niestandardowymi efektami (por. Schulz, 1990, s. 155-156; Filiciak, Tarkowski, 2010, s. 81-82). Dysponowanie wiedzą niekonwencjonalną i oryginalnością staje się kluczowym zasobem pracowników. Paradoksalnie choć formalny czas pracy się skraca to jej niematerialność prowadzi do łączenia czynności roboczych z konsumpcją i czynnościami czasu wolnego (np. słuchaniem muzyki, oglądaniem telewizji czy jedzeniem) oraz większego zaangażowania i samodzielnego wydłużania czasu pracy poprzez postrzeganie jej w kategoriach rozwoju osobowości czy samorealizacji (por. Schulz, 1990, s. 163-164; Marody, Lewicki, 2010, s. 125; Jung, 2009). W krajach wysokorozwiniętych praca twórcza uzasadnia próby utrzymywania osób starszych jak najdłużej na rynku pracy celem ograniczenia obciążeń w systemach emerytalnych,

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

ochronie zdrowia i pomocy społecznej oraz dostosowania przedsiębiorstw do kurczenia się zasobów pracy oraz nowych grup konsumentów (Rosochacka-Gmitrzak, 2011).

Wskazane relacje między pracą a czasem wolnym seniorów pozwalają przypuszczać, iż kreatywność może służyć łagodzeniu niekorzystnych skutków przejścia na emeryturę, ograniczaniu negatywnych stereotypów starości oraz poszukiwaniu nowych ról społecznych seniorów. W tym miejscu możliwe jest podjęcie próby odniesienia podziału na klasę kreatywną i usługową do kategorii osób starszych. W pierwszym przypadku mielibyśmy do czynienia z „seniorami kreatywnymi” podejmującymi aktywność twórczą na rozmaitych polach kultury, sztuki i nauki oraz przyjmującymi role animatorów, artystów i badaczy (Leszczyńska-Rejchert, 2007, s. 205; Wawrzyniak, 2010, s. 19-20; Dzięgielewska, 2006a, s. 163-164). Działania te mogą prowadzić do poprawy stanu zdrowia, zapominania o wadach starości oraz poszukiwania ułatwiających życie gerontechnologii, ale też do zaniedbywania swoich mieszkań i kontaktów rodzinnych. Osoby te przypuszczalnie częściej będą „odmładzać się”, podważać istnienie wieku emerytalnego, kontynuować aktywność zawodową, zaczynać nowe kariery lub zakładać własne przedsiębiorstwa (Giddens, 2009, s. 92, 170-176). Poszukiwanie nowych źródeł inspiracji będzie sprzyjać zmianom miejsca zamieszkania do obszarów wyposażonych w infrastrukturę i usługi dla osób starszych, ale nie odciętych od młodszych pokoleń. Z drugiej strony „seniorzy usługowi” reprezentowałiby zbiór osób, które w ostatnim etapie życia w mniejszym lub większym stopniu pomagają innym w osiągnięciu ich celów. Mieściłyby się tu osoby wspomagające emeryturami swoje rodziny, wspólnoty religijne i grupy samopomocowe. Także seniorzy podejmujący pracę w szarej strefie by zdobyć dodatkowe środki do utrzymania, wykonujący pracę fizyczną mimo przeciwwskazań, opiekujący się wnukami oraz mieszkaniem bliskich. Byłyby też odbiorcami niższych jakościowo dóbr i usług oraz dostarczałyby zajęć lekarzom, opiekunom, nauczycielom, pracownikom socjalnym i kreatywnym seniorom. Aktywność tych osób byłaby raczej kulturobiorcza a nie kulturotwórcza – dotyczyłaby sporadycznego, biernego korzystania z instytucji oświatowo-kulturalnych i środków masowego przekazu aniżeli współzarządzania nimi (Dzięgielewska, 2006a, s. 163).

W literaturze przedmiotu na początku XXI wieku wyróżniane są trzy koncepcje polityk wobec starzenia się społeczeństw – zbiorów zasad zarządzania interesem publicznym w zakresie przygotowania jednostek i zbiorowości do życia po osiągnięciu etapu starości. Są to paradygmaty: produktywnego, aktywnego i kreatywnego starzenia się. Wszystkie zakładają

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

stymulowanie działań zapobiegających utracie warunków i jakości życia oraz dążenie do starzenia pomyślnego – o niskim poziomie niepełnosprawności, wysokim poziomie samodzielności fizycznej i umysłowej oraz zaangażowania i zainteresowania życiem. Pierwsza koncepcja postuluje wydłużanie lat pracy, ograniczanie opieki socjalnej oraz zwiększanie indywidualnych wkładów w potencjalne świadczenia i usługi opiekuńcze (por. EC, 2007; Szukalski, 2009, s. 32-36). Koncepcja aktywnego starzenia się zwraca uwagę na potrzebę ograniczania dyskryminacji ze względu na wiek, wielowymiarowej edukacji i aktywizacji obywatelskiej w zabezpieczaniu praw ekonomicznych, politycznych i społecznych osób starszych co ma sprzyjać poprawie stanu zdrowia oraz rozwiązywaniu problemów rodzinnych i lokalnych. Pośrednio zwraca się tu też uwagę na twórczy potencjał osób starszych, ale nie czyni go głównym celem działań (WHO, 2002, s. 29; Raclaw, 2011, s. 32). Paradygmat kreatywnego starzenia się dotyczy zaangażowania seniorów w aktywność twórczą celem odejścia od podkreślania ich problemów do wskazywania ich potencjałów. Programy łączące sztukę z edukacją ustawiczną, integracją społeczności oraz działaniami rehabilitacyjnymi i terapeutycznymi mają poprawiać kondycję fizyczną i psychospołeczną, budować znajomości oraz sprzyjać wykorzystaniu doświadczeń i przekazywaniu dziedzictwa przyszłym pokoleniom (Misey Boyer, 2007; Hanna, Perlstein, 2008). Polityka ta może prowadzić do postulowanego przez Aleksandra Wallisa zapewnienia większej ilości ludzi „długowieczności kulturalnej i prestiżowej” (1973, s. 148) – stanu w którym możliwe będzie ograniczenie „kultu młodości” oraz równoważenie z wiekiem działalności i pozycji jednostki na różnych polach (por. UNDP, 1999, s. 47-49). Szanse takie stwarza powiązanie działań kreatywnych z współczesnymi technologiami cyfrowymi, które sprzyjają kumulowaniu zapisów zdarzeń i faktów społeczno-kulturowych na nieznanej w historii skalę. Te zaś mogą dawać podstawy do wyjaśniania działań i osiągania nowych celów rozwojowych (por. Misztal, 2000, 14-15, 25-29).

Wskazywanie korzyści z kreatywności seniorów sprzyja obiektywizacji polityki kreatywnego starzenia się. Andrea Ehlert, Almuth Fricke i Maureen Marley (2010, s. 4-5) twierdzą, iż badanie i tworzenie sztuki może pomóc w poszukiwaniu znaczenia przyszłości, która jako wartość jest zaprzeczana lub zapominana w starszym wieku. Wskazują sześć korzyści z kreatywności dla osób starszych: (1) poczucie samorealizacji i dobrobytu; (2) zwiększenie pewności siebie i poczucia własnej wartości; (3) nowe doświadczenia edukacyjne; (4) nowe kontakty społeczne i zaangażowanie; (5) możliwość dzielenia się

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

wiedzą i dziedzictwem kulturowym z młodszym pokoleniem; (6) poprawa zdrowia psychicznego i fizycznego. Wyróżniają też pięć zadań jakim może być podporządkowana kreatywność (ibidem, s. 8-10): (1) zwiększenie uczestnictwa seniorów w kulturze; (2) wspieranie różnicowanie społecznego i kulturowego; (3) stymulowanie wypowiedzi artystycznych; (4) poprawa dialogu międzypokoleniowego; (5) zachęcanie do wolontariatu. Inną typologię korzyści z kreatywności seniorów przedstawia Orla Moloney (2006, s. 19-24). Określa cztery grupy korzyści: (1) dla uczestników programów, (2) sektora sztuki, (3) sektora ochrony zdrowia; i (4) społeczeństwa jako całości. Pierwsza grupa obejmuje: samorealizację, tworzenie sensu, kształcenie ustawiczne, budowę kontaktów społecznych, świętowanie, poprawę komunikacji, godność i poczucie własnej wartości, upodmiotowienie, utrzymanie i poprawę zdrowia. Do korzyści dla sektora sztuki należą: alternatywne perspektywy rozwoju, zaangażowanie starszych artystów, wykorzystanie odmiennych umiejętności, dotarcie do nowych grup publiczności oraz korzyści ekonomiczne i społeczne – w tym stymulowanie konsumpcji wśród seniorów, ich aktywności politycznej i zmian w programach finansowania kultury. Korzyści dla sektora ochrony zdrowia to: nowe świadczenia zdrowotne dla osób starszych, poprawa jakości życia pracowników służby zdrowia, redukcja ich stresu i poprawa zachowań, stymulowanie przez sztukę tematów do rozmów dla odwiedzających placówki zdrowia i większa integracja służby zdrowia ze społecznością lokalną. Społeczeństwo jako całość może zyskać wskazanie alternatywnych perspektyw rozwoju, poprawę komunikacji starszych osób z innymi kategoriami społecznymi, zaangażowanie mass mediów oraz zrozumienie międzypokoleniowe o ile sztuka będzie platformą do wymiany doświadczeń między różnymi pokoleniami.

Bariery obiektywizacji nowych struktur wiążą się z przynajmniej trzema kontrowersjami wokół samego pojęcia kreatywności seniorów. Po pierwsze kreatywność może kojarzyć się z działalnością naukową, artystyczną i techniczną właściwą tylko elitom. Jak twierdzi Roman Schulz w społeczeństwach postindustrialnych następuje przejście od twórczości jako „pracy twórczej” właściwej specjalistom do obejmującej większą liczbę ludzi „twórczej pracy” stanowiącej „każdy rodzaj zajęć, który jest innowacyjny w swym przebiegu i w swych produktach” (Schulz, 1990, s. 166). Po drugie kreatywność może być mylona z działaniami rekreacyjno-rozrywkowymi. Ujęcie psychologiczne jak wskazuje Ian Stuart-Hamilton odległe jest od takiego uproszczenia, gdyż „działanie może zostać uznane za kreatywne, jeśli spełnia dwa warunki - jest nowe i właściwe (użyteczne) do sytuacji” (Stuart-

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

-Hamilton, 2006, s. 78). Istotą twórczości jest uzyskanie rozwiązań osiągalnych i realnych, niżeli standardowych bądź pozbawionych zastosowania. Proces osiągania nowych wartości może jednak obejmować techniki i ćwiczenia obejmujące różne gry i zabawy. Po trzecie kreatywność może być mylona z innym nieostrym pojęciem – mądrością⁴. W odniesieniu do osób starszych wyróżnia się mądrość pragmatyczną i transcendentálną, przy czym kreatywność jest zbliżona tylko do tej pierwszej formy, którą uznaje się za powszechną⁵. Z perspektywy rozwoju psychospołecznego zaś jak wskazuje klasyczne ujęcie Erika H. Eriksona - twórczość jest cechą właściwą etapowi średniej dorosłości (35-60 lat) a mądrość późnej dorosłości (powyżej 61 lat) (za: Brzezińska, 2000, s. 156). Niemniej jak twierdzi Ian Stuart-Hamilton (2006, s. 80) obserwowany w badaniach spadek kreatywności z wiekiem często nie wiąże się z pogarszaniem się kondycji fizycznej i intelektualnej, lecz z otoczeniem społecznym np. otrzymywaniem obowiązków administracyjnych oraz uwzględnianiem opinii krytycznych i publicznych.

Zalecenia i działania w zakresie budowy kapitału kreatywnego seniorów znajdują odzwierciedlenie w: (A) dokumentach i programach strategicznych; (B) organizacjach sieciowych; oraz (C) ośrodkach kulturalnych i artystycznych. Poniżej przybliżone zostaną jedynie główne ich aspekty a zarazem możliwe obszary dalszych badań.

A. Dokumenty i programy strategiczne – za podstawowy uznaje się Międzynarodowy Plan Działania nt. Aktywnego Starzenia się prowadzony od 2002 przez Organizację Narodów Zjednoczonych (UN, 2002). Podstawową rekomendacją dla rządów krajowych związaną z kreatywnością jest Cel 1. w Priorytecie 1. Problemu 1. „Rozpoznanie społecznego, kulturowego, gospodarczego i politycznego wkładu osób starszych”. Szczegółowe wskazówki i przykłady dobrych praktyk zostały zaprezentowane w serii publikacji Europejskiej Komisji Gospodarczej ONZ⁶. Do tego jak twierdzi Sohail Inayatullah (2003), koncepcja „budowy społeczeństwa dla ludzi w każdym wieku” rozwijana od lat 1990. i stanowiąca podstawę

⁴ W tym miejscu należy zaznaczyć, iż na gruncie ekonomii i socjologii trwa spór co do możliwości przejścia od gospodarki i społeczeństwa opartych na wiedzy do formacji opartych i na kreatywności, i na mądrości (zob. Zacher, 2007; Klimczuk, 2009; Kukliński, Pawłowski, Woźniak, 2009; Kukliński, Mączyńska, 2011).

⁵ Mądrość pragmatyczna jest związana z właściwościami poznawczymi ludzi jak samoświadomość, autorefleksja, samokontrola i kierowanie własnym życiem. Wiąże się z ukierunkowaniem uwagi podmiotu na zewnątrz, na praktyczne aspekty życia, z aktywnością i uczestnictwem w życiu społecznym. Mądrość transcendentálna zaś ujawnia się w sytuacjach niepewnych, wieloznacznych, paradoksalnych, jest cechą całej osobowości i jej ustosunkowania się do świata. Jest związana z odwróceniem się od świata materialnego i społecznego, osamotnieniem - pasywnością i wycofywaniem się (Straś-Romanowska, 2000, s. 282-284).

⁶ *UNECE Policy Briefs on Ageing*, http://live.unece.org/pau/age/Policy_briefs/Welcome.html [dostęp: 06.06.2011].

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

działań ONZ, stanowi zarazem najbardziej optymistyczny scenariusz rozwoju w warunkach starzenia się ludności. W odróżnieniu od najbardziej pesymistycznego scenariusza „społeczeństwa podzielonego wiekiem” oraz dwóch pośrednich - „wirtualnych światów” (podziału cyfrowego) i „urządowienia” (biurokratyzacji starości), koncepcja ONZ może być realizowana przez przedstawicieli kategorii społecznej określanej za Paulem H. Ray’em i Sherry R. Anderson mianem „kulturowo kreatywnych”, której cechy są zbliżone do klasy kreatywnej w ujęciu Richarda Floridy. W dokumentach Unii Europejskiej kreatywność seniorów jest wspominana w kontekście ich aktywizacji społecznej i odgraniczania wykluczenia cyfrowego (*Opinia...*, 2011; Frąckiewicz, 2009). W Stanach Zjednoczonych tematyka ta od lat 1960. jest podejmowana na zwoływanej co dziesięć lat Konferencji Białego Domu ds. Osób Starszych (Missey Boyer, 2007; ARTSUSA, 2005; WHCA, 2005). Za przykładową strategię na poziomie regionalnym może służyć dokument przygotowany w Irlandii Północnej (ACNI 2010).

W Polsce wpieranie koncepcji gospodarki kreatywnej można wiązać głównie ze zwołaniem Kongresu Kultury Polskiej w 2009 roku, którego efektami było rozpoczęcie przez Narodowe Centrum Kultury kampanii „Kultura się Liczy!”, powołanie ruchu społecznego Obywatele Kultury oraz zapowiedź Europejskiego Kongresu Kultury w 2011 roku. Za istotny należy uznać apel ruchu Obywateli Kultury do władz publicznych o zmianę polityki kulturalnej oraz opracowanie i przyjęcie ze stroną rządową w maju 2011 „Paktu dla Kultury”⁷. Dokument ten przewiduje m.in. zwiększenie budżetu dla instytucji kulturalnych i artystycznych; możliwości ich finansowania ze źródeł publicznych i niepublicznych; wprowadzenie budżetów partycypacyjnych; obowiązek publikowania w Internecie sprawozdań merytorycznych i finansowych przez instytucje korzystające z publicznego wsparcia; nowelizację programów wieloletnich; oraz powołanie komitetu społecznego przy Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Powstały również uwzględniające sektor kreatywny rekomendacje reform systemu transferu technologii i komercjalizacji wiedzy (Matusiak, Guliński, 2010). Do tego projekt „Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego na lata 2011-2020” (zob. Smoleń, 2011) przewiduje aktywizację osób starszych w trzech działaniach: 1.2.2. „Rozwój kompetencji medialnych w uczeniu się innym niż formalne, szczególnie wśród osób w wieku 50+”, 2.2.1. „Ułatwianie działalności organizacjom obywatelskim” i

⁷ *Apel obywateli kultury*, www.obywatelekultury.pl/glowna-wiecej/ [dostęp: 06.06.2011]; *Pakt dla Kultury*, www.obywatelekultury.pl/2011/05/podpisalismy-pakt-dla-kultury-podpisz-sie-i-ty/ [dostęp: 06.06.2011]. Por. Sochacka-Krysiak, Małkowska, 2005, s. 367, 399; Praweńska-Skrzypek, Smoleń, 2007.

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

4.1.1. „Tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości oraz upowszechniania dorobku kultury na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym”. Ponadto zwraca się uwagę na promowanie związanej z potrzebami osób starszych „srebrnej gospodarki” (Boni, 2009; ZDS PRM, 2010). W tym miejscu nadmienić należy, że koncepcja ta obejmuje techniki „projektowania partycypacyjnego” - zaangażowania seniorów do generowania pomysłów i testowania różnych produktów, usług i technologii celem lepszego zrozumienia ich wymagań (zob. Schmidt-Ruhland, Knigge, 2008). Do prób adaptacji srebrnej gospodarki należy zaliczyć strategie z województwa małopolskiego (zob. Golinowska, 2010) i warmińsko-mazurskiego (ZWWM, 2008) oraz programy opracowane w Warszawie (UMSW, 2008), Poznaniu (UMP, 2008), Elblągu (UME, 2008) i Tomaszowie Mazowieckim (UMTM, 2009).

B. Organizacje sieciowe – istotną inicjatywę stanowi Globalna Sieć Miast Przyjaznych Starszemu Wiekowi (*Global Network of Age-friendly Cities*) powołana w 2010 roku z inicjatywy Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) w następstwie prowadzonego od 2005 roku programu kształtowania standardów dostosowania miast do potrzeb osób starszych⁸. Ośrodki, które kandydują do członkostwa w sieci zobowiązują się do opracowania i wdrożenia programów reform w ośmiu wymiarach: (1) przestrzeni zewnętrznych i budynków; (2) transportu; (3) mieszkalnictwa; (4) uczestnictwa społecznego; (5) szacunku i integracji społecznej; (6) aktywności obywatelskiej i zatrudnienia; (7) komunikacji i informacji; oraz (8) usług społecznych i zdrowotnych. Programy są oceniane i wspierane przez WHO a głównym kryterium oceny jest zaangażowanie seniorów we wszystkie etapy działań – nie tylko np. jako członków rad opiniujących, ale też jako animatorów projektów. Kreatywność seniorów bardziej bezpośrednio wspierają utworzone w 2005 roku z inicjatywy rządu Nadrenii-Westfalii w Niemczech sieci *SEN@ER* (*Silver Economy Network of European Regions*)⁹ i *age-culture.net* (*European Network for Ageing and Culture*)¹⁰. W ramach pierwszej organizacji działają m.in. grupy do spraw aktywnego zatrudnienia i przedsiębiorczości oraz uczestnictwa w kulturze osób starszych, które podejmują projekty z wykorzystaniem kreatywności osób starszych. Druga sieć dedykowana jest wspieraniu edukacji i kultury seniorów. Obie organizacje w latach 2008-2010 prowadziły projekt *InCreaSe* (*Intercultural Creativity of Seniors: A Travelling European Academy*), który służył

⁸ *Global Network of Age-friendly Cities*, www.who.int/ageing/age_friendly_cities_network/en/index.html [06.06.2011]; *Global Age-friendly Cities: A Guide*, WHO, Geneva 2007.

⁹ *SEN@ER*, www.silvereconomy-europe.org [06.06.2011].

¹⁰ *European Network for Ageing and Culture*, www.age-culture.net [dostęp: 06.06.2011].

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

wymianie praktyk wspierania kreatywności w ośmiu krajach Unii Europejskiej. W odniesieniu do Polski należy zwrócić uwagę, iż województwo dolnośląskie i opolskie są regionami partnerskimi *SEN@ER*. Ponadto Starogard Gdański uczestniczył w projekcie *Active A.G.E.* tematycznej sieci miast programu *Urbact II* co pozwoliło na opracowanie i wdrażanie lokalnego planu działania na rzecz seniorów przy ich zaangażowaniu¹¹.

C. Ośrodki kulturalne i artystyczne – w literaturze przedmiotu za nowoczesne placówki zorientowane na działania lokalne i regionalne wobec seniorów uznaje się głównie Uniwersytety Trzeciego Wieku, kluby seniora i organizacje pozarządowe (por. Dziegielewska, 2006a, s. 169-176; Leszczyńska-Rejchert, 2007, s. 157-200). Wspomina się również o aktywności kulturalnej i twórczej w domach pomocy społecznej, dziennych domach pomocy, bibliotekach i podczas letnich wczasów na ogródkach działkowych czy półkolonii miejskich. Przykładów placówek zorientowanych wyłącznie na wspieranie kreatywności seniorów dostarczają instytucje amerykańskie wśród, których szczególną pozycję zajmuje agencja rządu Stanów Zjednoczonych powołana w 2001 roku – Narodowe Centrum do spraw Kreatywnego Starzenia się¹². Ośrodek ten analizuje programy instytucji, zrzesza i szkoli animatorów kultury oraz prowadzi badania, konferencje, konkursy i programy grantowe. Prowadzony przez to centrum katalog ponad 70 placówek obejmuje m.in. ośrodki naukowo-szkoleniowe, związki wyznaniowe, stowarzyszenia promujące wielokulturowość, kluby hobbystyczne, teatry, muzea, ośrodki rehabilitacyjne, opiekuńcze i służby zdrowia, grupy samopomocowe, organizacje turystyczne. Ponadto w ostatnich latach powstało wiele zbiorów dobrych praktyk, wskazówek dla instytucji kulturalnych i artystycznych w zakresie dostosowania infrastruktury oraz nie tylko przygotowywania wydarzeń dla seniorów, ale też ich zaangażowania w organizację m.in. poprzez prowadzenie projektów partnerskich przez placówki publiczne z sektorem pozarządowym i komercyjnym (zob. Bird, Mathis, 2003; Thomas, Lyles, 2007; Cutler, 2009). W Polsce niewiele wiadomo o skierowanej do seniorów ofercie lokalnych klubów, kawiarni i salonów, ich amatorskiej twórczości, udziale w festiwalach i przeglądach artystycznych oraz o zainteresowaniach i akceptacji dla obrazoburczej roli kultury (zob. Burszta, 2010). Potencjał budowania sieci w zakresie budowy kapitału kreatywnego seniorów mają istniejąca od 2004 roku koalicja organizacji

¹¹ *Aktywny wiek/Active Age. Urząd Miasta w Starogardzie Gdańskim*, www.starogard.pl/pl/dokumenty/active_age [06.06.2011]; *Local Action Plans Synthesis Report on Age and Economy Active A.G.E. Urbact II Thematic Network*, City of Rome, Rome 2010.

¹² *National Center for Creative Aging*, www.creativeaging.org [dostęp: 06.06.2011].

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

pozarządowych Forum 50+, utworzona w 2007 roku Ogólnopolska Federacja Stowarzyszeń UTW i powołane w 2008 roku Ogólnopolskie Porozumienie UTW. Z początkiem XXI wieku częściej zaczęto podejmować promocję lokalnych usług dla seniorów (zob. Szlązak, Kuczyński, Mistek, 2006; MCZP, 2008; Kasprzyk, Nałęcka, 2010). Widoczna stała się też działalność organizacji pozarządowych zawierających partnerstwa z biznesem i administracją w zakresie popularyzacji wolontariatu seniorów, programów grantowych, targów dla osób starszych i projektów aktywizacji (m.in. „Łączymy pokolenia”, „Same plusy. Wolontariat 50+”, „Społeczny Bank Czasu”, „Seniorzy w akcji”, „Stop dyskryminacji”, „Działaj lokalnie”, „Atlas Złotego Wieku”, „Targi Aktywni 50+”, „Senior Expo Silesia”, „Sopockie Targi Seniora”) oraz zmniejszania wykluczenia cyfrowego („Akademia e-Seniora UPC”, „Dojrzałość w sieci”; serwisy i fora internetowe dla seniorów m.in. senior.pl, kulturaviva.pl, intersenior.pl) (por. Barcz, 2008). Niemniej w kreatywnej gospodarce istotnym wyzwaniem jest łączenie działań instytucji kulturalnych i artystycznych z Internetem jako przestrzenią produkcji i dystrybucji treści kulturowych. Służyć temu może rozpoczęta w 2010 roku w Polsce popularyzacja medialabów - zbliżonych logiką działania do sieci interdyscyplinarnych instytucji kultury otwartych na aktywność odbiorców, włączających ich do współzarządzania nimi oraz tworzących powiązania między biznesem, nauką i aktywnością społeczną przy uwzględnieniu współczesnej kultury cyfrowej i łagodzeniu konfliktogennych przemian więzi międzypokoleniowych (por. Filiciak, Tarkowski, 2010, s. 91-93; Klimczuk, 2010).

Podsumowanie

Artykuł miał na celu próbę ukazania zmian reguł obowiązujących w instytucjach kulturalnych i artystycznych w zakresie usług dla osób starszych na początku XXI wieku. Określono źródła reform, główne cechy zjawiska gospodarki kreatywnej oraz związanych z nim innowacji w strukturach organizacyjnych istniejących już instytucji, przemian w stratyfikacji społecznej i czynników rozwoju społeczno-gospodarczego. Przybliżono skutki przemian relacji między pracą a czasem wolnym dla seniorów, koncepcje polityk wobec starzenia się społeczeństw, korzyści i bariery wspierania rozwoju kreatywności osób starszych oraz przykłady zaleceń i działań w tym zakresie, które mogą być obiektem pogłębionych badań.

Polskie instytucje miejskie znajdują się dopiero u progu przemian związanych z kreatywną gospodarką i adaptacją do wymogów stawianych przez starzejące się społeczeństwo. Utrwalenie nowych reguł lub ich odrzucenie będzie z pewnością wiązać się ze

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

zróżnicowaniem regionalnym, konfliktami grup interesów, wdrażaniem programów strategicznych, formowaniem organizacji sieciowych oraz nowych ośrodków kulturalnych i artystycznych zorientowanych na budowę kapitału kreatywnego seniorów.

Literatura:

ACNI (Arts Council of Northern Ireland), 2010, *Arts and Older People Strategy 2010-2013*, Belfast.

ARTSUSA (Americans for the Arts), 2005, *Recommendations from Mini-Conference on Creativity and Aging in America*, 18-19.05.2005, Washington.

Barcz Z., 2008, *Czas wolny a satysfakcja życiowa seniorów*, [w:] Muszyński W., Sokołowski M. (red.), *Homo creator czy homo ludens? Nowe formy aktywności i spędzania czasu wolnego*. Wyd. Adam Marszałek, Toruń.

Bilton C., 2010, *Polityka kreatywności*, [w:] Gwóźdź A. (red.), *Od przemysłów kultury do kreatywnej gospodarki*. NCK, Warszawa.

Bird K., Mathis A. (eds.), 2003, *Design for Accessibility. A Cultural Administrator's Handbook*. National Endowment for the Arts, Washington.

Boni M. (red.), 2008, *Raport o kapitale intelektualnym Polski*. KPRM, Warszawa.

Boni M. (red.), 2009, *Raport Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*. KPRM, Warszawa.

Bourdieu P., Wacquant L.J.D., 2001, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Oficyna Naukowa, Warszawa.

Brzezińska A., 2000, *Společna psychologia rozwoju*. „Scholar”, Warszawa.

Burszta W.J. (i wsp.), 2010, *Kultura miejska w Polsce z perspektywy interdyscyplinarnych badań jakościowych*. NCK, Warszawa.

Castells M., 2007, *Společzeństwo sieci*. PWN, Warszawa.

CR (City of Rome), 2010, *Local Action Plans Synthesis Report on Age and Economy Active A.G.E. Urbact II Thematic Network*, Rome.

Cunningham S., 2005, *Knowledge and cultural capital*, [w:] Rooney D., Hearn G., Ninan A. (eds.), *Handbook on the Knowledge Economy*, Edward Elgar, Cheltenham, Northampton.

Cutler D., 2009, *Ageing Artfully Older People and Professional Participatory Arts in the UK*. Baring Foundation, London.

- A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.
- Czapiński J., 2008, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt materialny: polski paradoks*. "Zarządzanie Publiczne" nr 2(4).
- Czapiński J., 2009, *Kapitał społeczny w Polsce. Kiedy stanie się niezbędną przesłanką naszego rozwoju?*, [w:] Szomburg J. (red.), *Jakie Razem Polaków w XXI wieku? Wspólnota tożsamości, zasad czy działań?*. IBnGR, Gdańsk.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2009, *Diagnoza Społeczna 2009 - Warunki i jakość życia Polaków*. Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Dragičević-Šešić M., Stojković B., 2010, *Kultura. Zarządzanie, animacja, marketing*. NCK, Warszawa.
- Dzięgielewska M., 2006a, *Aktywność społeczna i edukacyjna w fazie starości*, [w:] Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dzięgielewska M., *Podstawy gerontologii społecznej*, ASPRA-JR. Warszawa.
- Dzięgielewska M., 2006b, *Kryzysy w fazie starości*, [w:] Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dzięgielewska M., *Podstawy gerontologii społecznej*. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.
- EC (European Commission), 2007, *Overcoming the Barriers and Seizing the Opportunities for Active Ageing Policies in Europe - ActivAge*, Luxembourg.
- Ehlert A., Fricke A., Marley M., 2010, *The InCreaSe guide. A Manual About Intercultural Creativity of Older Age*. InCreaSe Learning Partnership, Badajoz-Glasgow-Remscheid-Wolfenbüttel.
- Filiciak M., Tarkowski A., 2010, *Niebezpieczne związki - rynkowa i społeczna produkcja kultury*, [w:] Gwóźdź A. (red.), *Od przemysłów kultury do kreatywnej gospodarki*, NCK, Warszawa.
- Florida R., 2010, *Narodziny klasy kreatywnej oraz jej wpływ na przeobrażenia w charakterze pracy, wypoczynku, społeczeństwa i życia codziennego*. NCK, Warszawa.
- Frąckiewicz E., 2009, *Wpływ Internetu na aktywność seniorów z punktu widzenia strategii budowanie społeczeństwa informacyjnego i2010*. Centrum Europejskie Natolin, Warszawa.
- Giddens A., 2004, *Socjologia*. PWN, Warszawa.
- Giddens A., 2009, *Europa w epoce globalne*. PWN, Warszawa.
- Golinowska S. (red.), 2010, *Wyzwania Małopolski w kontekście starzenia się społeczeństwa. Podejście strategiczne*. "Małopolskie Studia Regionalne" nr 2-3(19).

- A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.
- Golka M., 2008, *Socjologia kultury*. „Scholar”, Warszawa.
- GUS, 2009, *Prognoza ludności na lata 2008-2035*, Warszawa.
- Hanna G., Perlstei S., 2008, *Creativity Matters: Arts and Aging in America*. “The Monograph”, September 2008.
- Inayatullah S., 2003, *Ageing: Alternative Futures and Policy Choices*, "foresight" 5/2003.
- Jung B., 2009, *Kryzys czasu, czas kreatywności i współpracy*, [w:] Osiński J., Sztaba S. (red.), *Nauki społeczne wobec kryzysu na rynkach finansowych*. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Kasprzyk A., Nałęcka D., 2010, *Dlaczego warto spędzić jesień życia na Lubelszczyźnie. Przewodnik dla seniorów*. UTW PSW, Biała Podlaska.
- Katsarova I. (red.), 2008, *Regiony wyludniające się: nowy paradygmat demograficzny i terytorialny. Studium*, Parlament Europejski, Bruksela.
- Kieliszewski P., 2010, *Publiczne i prywatne. O nowym modelu relacji międzysektorowych*, [w:] Gwóźdź A. (red.), *Od przemysłów kultury do kreatywnej gospodarki*, NCK, Warszawa.
- Klasik A., 2008, *Kreatywne i atrakcyjne miasta. Koncepcje i mechanizmy restrukturyzacji aglomeracji miejskich*, [w:] Klasik A. (red.), *Kreatywna aglomeracja - potencjały, mechanizmy, aktywności. Podejścia metodologiczne*. Wydawnictwo AE, Katowice.
- Klasik A., 2010, *Od sektora kultury do przemysłów kreatywnych*, [w:] Gwóźdź A. (red.), *Od przemysłów kultury do kreatywnej gospodarki*. NCK, Warszawa.
- Klimczuk A., 2009, *Wiekizm jako przeszkoda w budowie społeczeństwa mądrości*, [w:] Kobylarek A. (red.), *Wspólnota i różnica. Interdyscyplinarne studia, analizy i rozprawy*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Klimczuk A., 2010, *Korzyści, szanse i zagrożenia w realizacji idei medialabu*, [w:] Orlik A. (red.), *Digitalizacja dziedzictwa*. Fundacja Ortus, Warszawa.
- Król H., 2006, *Transformacja pracy i funkcji personalnej*, [w:] Król H., Ludwiciński A. (red.), *Zarządzanie zasobami ludzkimi. Tworzenie kapitału ludzkiego organizacji*. PWN. Warszawa.
- Krzysztofek K., 2010, *Tendencje rozwoju kreatywnej ekonomii w sieciach*, [w:] Gwóźdź A. (red.), *Od przemysłów kultury do kreatywnej gospodarki*. NCK, Warszawa.

- A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.
- Kukliński A., Mączyńska E. (red.), 2011, *Polska myśl strategiczna. Na spotkanie z enigmą XXI wieku*. "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego" nr 2(52).
- Kukliński A., Pawłowski K., Woźniak J. (red.), 2009, *Kreatywna i innowacyjna Europa wobec wyzwań XXI wieku*. UMWM, Kraków.
- Leszczyńska-Rejchert A., 2007, *Człowiek starszy i jego wspomaganie. W stronę pedagogiki starości*. Wydawnictwo UWM, Olsztyn.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A., 2004, *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*. „Scholar”, Warszawa.
- Marody M., Lewicki M., 2010, *Przemiany ideologii pracy*, [w:] Kochanowicz J., Marody M. (red.), *Kultura i gospodarka*. „Scholar”, Warszawa.
- Matusiak K.B., Guliński J. (red.), 2010, *Rekomendacje zmian w polskim systemie transferu technologii i komercjalizacji wiedzy*. PARP, Warszawa.
- MCZP (Mazowieckie Centrum Zdrowia Publicznego), 2008, *Mazowiecki poradnik seniora*, Warszawa.
- Misey Boyer J., 2007, *Creativity Matters: The Arts and Aging Toolkit*, National Guild of Community Schools of the Arts, National Center for Creative Aging, New Jersey Performing Arts Center, New York.
- Misztal B., 2000, *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*. Universitas, Kraków.
- Moloney O., 2006, *Age & Opportunity Guidelines for Working with Older People in the Arts: A Resource for Bealtaine Organisers and Others Involved in the Arts and Older People*, Age & Opportunity Marino Institute of Education, Dublin.
- Morawski W., 2001, *Socjologia ekonomiczna. Problemy. Teoria. Empiria*. PWN, Warszawa.
- Niedzielski P., Rychlik K., 2007, *Kreatywność a rozwój technologii informacyjnych - nowe obszary innowacyjności*. „Zarządzanie Zasobami Ludzkimi” nr 1.
- Niezabitowski M., 2007, *Ludzie starsi w perspektywie socjologicznej. Problemy uczestnictwa społecznego*. „Śląsk”, Katowice.
- Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie wniosku dotyczącego decyzji Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych (2012 r.)*. "Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej" 2011/C 51/11.
- Prawelska-Skrzypek G., Smoleń M., 2007, *Polityka kulturalna samorządów*, [w:] Frączkiewicz-Wronka A. (red.), *Zarządzanie publiczne w lokalnej polityce społecznej*. WSP TWP, Warszawa.

- A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.
- Raław M., 2011, „Zarządzanie” osobami starszymi - przyczynek do dyskusji o lokalnej polityce społecznej, [w:] Raław M. (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*. ISP, Warszawa.
- Rosochacka-Gmitrzak M., 2011, *Batalia o poprodukcyjnych - w poszukiwaniu nowej siły roboczej*, [w:] Raław M. (red.), *Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych*. ISP, Warszawa.
- Schmidt-Ruhland K., Knigge M., 2008, *Integration of the Elderly in the Design Process*, [w:] Kohlbacher F., Herstatt C. (eds.), *The Silver Market Phenomenon. Business Opportunities in an Era of Demographic Change*. Springer, Heidelberg.
- Schulz R., 1990, *Twórczość. Społeczne aspekty zjawiska*. PWN, Warszawa.
- Smoleń Monika (red.), 2011, *Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego. Projekt dokumentu po konsultacjach społecznych*. MKIDN, Warszawa.
- Sobczak I., 2010, *Bilans ludności*, [w:] Strzelecki Z. (red.), *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2009-2010*, RRL, ZWS GUS, Warszawa.
- Sochacka-Krysiak H., Małkowska R., 2005, *Usługi społeczne w jednostkach samorządu terytorialnego*, [w:] Zalewski A. (red.), *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Straś-Romanowska M., 2000, *Późna dorosłość. Wiek starzenia się*, [w:] Harwas-Napierała B. Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Tom 2. Charakterystyka okresów życia człowieka*. PWN, Warszawa.
- Stuart-Hamilton I., 2006, *Psychologia starzenia się. Wprowadzenie*. „Zysk”, Poznań.
- Synak B., 2000, *Pozycja społeczna ludzi starych w warunkach zmian ustrojowych i cywilizacyjno-kulturowych*, [w:] Synak B. (red.), *Ludzie starzy w warunkach transformacji ustrojowej*. Wydawnictwo UG, Gdańsk.
- Szatur-Jaworska B., 2000, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.
- Szlązak M., Kuczyński R., Mistek B., 2006, *Poznaj - sprawdź - skorzystaj! Małopolski Informator dla Seniorów*. Samarytańskie Towarzystwo im. Jana Pawła II w Zakliczynie, ROPS, Zakliczyn-Kraków.
- Szlendak T., 2009, *Co się dzieje z czasem wolnym? Od codziennego znoju i odpoczynku do codzienności, w której czas eksplodował*, [w:] Bogunia-Borowska M. (red.), *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna*. „Scholar”, Warszawa.

- A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.
- Szukalski P., 2009, *Starzenie się ludności - wyzwanie XXI wieku*, [w:] Szukalski P. (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*. ISP, Warszawa.
- Thomas J.E., Lyles K., 2007, *Creativity and Aging: Best Practices*. The National Endowment for the Arts, Washington.
- Trafiałek E., 2006, *Skutki zmian systemowych w Polsce dla ludzi w starszym wieku*, [w:] Halicka M., Halicki J. (red.), *Zostawić ślad na ziemi*. UWB, Białystok.
- UN (United Nations), 2002, *Report of the Second World Assembly on Ageing Madrid. Madrid International Plan of Action on Ageing*. United Nations, New York.
- UNDP (United Nations Development Programme), 1999, *Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 1999. Ku godnej aktywnej starości*, Warszawa.
- Wallis A., 1973, *Prognozowanie kultury*. PAN, PWN, Warszawa.
- Wawrzyniak J.K., 2010, *Wcielenia współczesnego emeryta. Symbolika pełnionych ról*, [w:] Kałuża D., Szukalski P. (red.), *Jakość życia seniorów w XXI wieku. Ku aktywności*. Wydawnictwo Biblioteka, Łódź.
- WHCA, 2005, *White House Conference on Aging, 11-14.12.2005. Report to the President and the Congress: the booming dynamics of aging: from awareness to action*, Washington.
- WHO (World Health Organization), 2002, *Active Ageing. A Policy Framework*, Geneva.
- WHO (World Health Organization), 2007, *Global Age-friendly Cities: A Guide*, Geneva.
- Wosińska W., 2004, *Psychologia życia społecznego*. GWP, Gdańsk.
- Zacher L.W., 2007, *Transformacje społeczeństw. Od informacji do wiedzy*. C.H. Beck, Warszawa.
- Żakowski J., 2003, *Nowa rewolucja, nowe średniowiecze - rozmowa z Lesterem C. Thurowem*, [w:] Żakowski J., *Trwoga i nadzieja. Sic!*, Warszawa.

Strony internetowe:

- Aktywny wiek/Active Age*, www.starogard.pl/pl/dokumenty/active_age [dostęp: 06.06.2011].
- Apel obywateli kultury*, www.obywatelekultury.pl/glowna-wiecej/ [dostęp: 06.06.2011].
- European Network for Ageing and Culture*, www.age-culture.net [dostęp: 06.06.2011].
- Global Network of Age-friendly Cities*, www.who.int/ageing/age_friendly_cities_network/en/index.html [dostęp: 06.06.2011].
- National Center for Creative Aging*, www.creativeaging.org [dostęp: 06.06.2011].

A. Klimczuk, *Kreatywne starzenie się. Przykłady zagranicznych i polskich zaleceń i praktyk* (*Creative Ageing. Examples of Foreign and Polish Recommendations and Practices*), [in:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (eds.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, pp. 24-46.

Pakt dla Kultury, www.obywatelekultury.pl/2011/05/podpisalismy-pakt-dla-kultury-podpisz-sie-i-ty/ [dostęp: 06.06.2011].

Policy Briefs on Ageing, http://live.unece.org/pau/age/Policy_briefs/Welcome.html [dostęp: 06.06.2011].

SEN@ER, www.silvereconomy-europe.org [dostęp: 06.06.2011].

Inne źródła informacji:

UME (Urząd Miejski w Elblągu), 2008, *Elbląski program na rzecz osób starszych na lata 2009-2013*. Elbląg.

UMP (Urząd Miasta Poznania), 2008, *Polityka społeczna miasta Poznania wobec seniorów*. Poznań.

UMSW (Urząd Miasta Stołecznego Warszawy), 2008, *Cele strategiczne i cele operacyjne miejskiej polityki społecznej wobec seniorów*. Warszawa.

UMTM (Urząd Miasta Tomaszowa Mazowieckiego), 2009, *Miejski System Wspierania Aktywności Seniorów na lata 2009-2015*, Tomaszów Mazowiecki.

ZDS PRM (Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów), 2010, *Założenia do Strategii Rozwoju Kapitału Ludzkiego*, Warszawa.

ZWWM (Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego), 2008, *Wojewódzki program na rzecz osób starszych na lata 2009-2013*. Olsztyn.